

بررسی شکل و فرم در ریتون‌های ایرانی (هزاره چهارم قبل از میلاد تا پایان دوره ساسانی)*

دکتر ابوالقاسم دادور**^۱، نصرت الملوک مصباح اردکانی^۲

دانشیار دانشکده هنر، دانشگاه الزهرا، تهران، ایران.

دانشجوی دکتری پژوهش هنر دانشگاه تربیت مدرس، مدرس دانشگاه سمنان، سمنان، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۸۸/۲/۲۰، تاریخ پذیرش نهایی: ۸۸/۵/۲)

چکیده:

ریتون‌ها ظروف آشامیدنی هستند که در هنر ایران بسیار به چشم می‌خورند. در کل ظروفی را که جانور سان بوده و دارای روزنه ورود و خروج مایع باشند تحت عنوان ریتون طبقه بندی می‌نمایند. موجودات مورد استفاده در ساخت این ریتون‌ها شامل انواع حیوانات تخیلی و واقعی می‌شود. استفاده از ریتون‌ها از هزاره چهارم قبل از میلاد تا پایان دوره ساسانی در ایران متداول بوده است. تنوع شکل و فرم در ریتون‌ها نشان دهنده سبک‌های هنری متنوع در ساخت آنهاست، ضمن اینکه دقت در نوع نقوش و تزیینات این ظروف نشان دهنده اعتقادات اساطیری و آیینی موثر در شکل‌گیری آنهاست. پژوهش حاضر ضمن بررسی بیش از ۱۴۰ نمونه ریتون‌های ایرانی بدست آمده از نقاط مختلف، ساختار ریتون‌ها و نیز شکل آنها را مطالعه می‌نماید. بر این اساس سه دسته ریتون‌های مخروطی، شاخی شکل و کوزه‌ای شکل را می‌توان تشخیص داد. تزیینات عمده ریتون‌ها در گروه‌های مختلف عبارتند از: تزیین پیکره‌انتهایی به شکل موجودات مختلف، حکاکی نقوش روی بدنه و یا استفاده از حلقه‌های تزیینی.

واژه‌های کلیدی:

ریتون، شکل و تزیین، ساختار، فرم، پیکره‌انتهایی.

* این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی مصوب دانشگاه الزهرا به نام "بررسی شکل و فرم در ریتون‌های ایرانی هزاره چهارم قبل از میلاد تا پایان دوره ساسانی" می‌باشد.

** نویسنده مسئول: تلفن: ۰۹۱۲۱۰۵۶۷۲۱، نمایان: ۰۲۱-۸۸۰۳۵۸۰۱، E-mail: ghadadvar@yahoo.com

مقدمه

مطالعه دقیق و نهایی ریتون ها بر اساس شکل و ساختار در گروه های اصلی قرار گرفتند و مولفه های دیگر همچون قدمت، جنس و تزیینات برای تشکیل زیر گروه های بعدی مورد توجه واقع شده اند. پس از این تقسیم بندی ریتون ها در هر گروه مورد تحلیل توصیفی و ترکیبی قرار گرفتند. سپس این مقایسه ترکیبی و توصیفی میان ریتون های گروه های مختلف انجام شده است.

پیشینه پژوهش

متأسفانه در مطالعات انجام شده بر روی ریتون ها به طور دقیق و عمیق به بررسی شکل و ساختار و نیز تزیینات آنها پرداخته نشده است. مطالعات انجام شده گسسته و بدون ارتباط با گستردگی تاریخی این ظروف زیبا هستند. بدین معنا که پژوهشگران ریتون های دوران های مختلف را مجزا از یکدیگر و تنها در یک دوره تاریخی بررسی نموده اند. نگاه پژوهشگران اغلب توصیفی بوده است و شکل و ساختار اشیا به خصوص تفاوت های ساختاری ریتون ها که مستقیماً بر روی کارکرد آنها اثر می گذارد را مورد توجه قرار نداده اند. در میان پژوهش های انجام شده می توان به مطالعات زیر اشاره نمود:

ریتون های ایرانی از هزاره چهارم قبل از میلاد تا پایان دوره ساسانی، هوتن، امید، پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد باستان شناسی، به راهنمایی محمد رحیم صراف و مسعود آذر نوش.

در این پایان نامه پژوهشگر کلیه ریتون های ایرانی را از هزاره چهارم قبل از میلاد بررسی و طبقه بندی نموده است. هدف محقق بیشتر تشخیص و جدا سازی ظروف معروف به ریتون از میان سایر ظروف مشابه بوده است.

علاوه بر پژوهش ذکر شده می توان به مطالعات پراکنده در میان نوشته های باستان شناسان مختلف اشاره نمود. از جمله پژوهش هایی که توسط گیرشمن، پرادا و نیز آندره گدار ضمن بررسی هنر ایران پیش از اسلام صورت گرفته است. در این قبیل پژوهش ها محققان به طور عمده ریتون ها را به عنوان بخشی از تولیدات هنری ایران معرفی نموده و ویژگی های کلی آنها را بر شمرده اند.

مقاله حاضر تلاش دارد تا با پیشنهاد یک طبقه بندی علمی برای مطالعه ریتون ها به بررسی ویژگی های ساختاری و نیز شکل و تزیینات ریتون ها بپردازد.

ریتون ها از هزاره چهارم قبل از میلاد در ایران مورد استفاده بوده اند. استفاده از این نوع ظروف آشامیدنی در ایران باستان بسیار متداول بوده است و تا پایان دوره ساسانی می توان انواع مختلفی از این نوع ظروف را مشاهده نمود. به نظر می رسد استفاده از ظروف مزین و آراسته برای آشامیدن در مراسم رسمی و مذهبی مورد توجه فراوانی بوده است. روش کلی در ساخت ریتون ها استفاده از اشکال جانوری در ساخت و ترکیب آنهاست. اندکی دقت به مجموعه جانوران مورد استفاده نشان می دهد که به طور حتم عقاید فرهنگی و اساطیری در انتخاب این جانوران موثر بوده است.

شاید اعتقاد به انتقال نیروی جانور به انسان از طریق مایع درون ریتون موجب تنوع و فراوانی آنها شده باشد. به نظر می رسد استفاده از این ظروف امری پذیرفته شده بوده است چراکه سبک های هنری مختلفی را می توان در میان انواع ریتون ها شناسایی نمود.

فلات ایران همواره شاهد عبور اقوام مختلفی بوده است. این اقوام چه در این سرزمین اقامت گزیده باشند و چه از این منطقه تنها برای عبور استفاده کرده باشند، همواره در تحولات فرهنگی و هنری این کشور تاثیر گذاشته اند. این تاثیر و اثرها در روند ساخت اشیا هنری به خوبی مشهود است. از جمله این اشیا هنری بایستی به ریتون ها اشاره نمود. با اینکه ریتون های ایرانی اشیا چندان شناخته شده ای نیستند اما می توانند از لحاظ شکل و هم از نظر ساختار کلی به خوبی بیانگر تغییر و تبدیل های فرهنگی منطقه باشند.

روش پژوهش

تحقیق حاضر با استفاده از روش تاریخی و مطالعه اسنادی انجام شده است. جمع آوری اطلاعات به شیوه کتابخانه ای صورت پذیرفته است، به این معنا که تصاویر ریتون ها از منابع مختلف همچون کتابها، کاتالوگ ها، آرشیو اداره میراث فرهنگی و یا آرشیو الکترونیکی موزه ها و مجموعه های هنری جهان استخراج شده اند. اطلاعات تاریخی مرتبط با این ریتون ها نیز از کتاب های مختلف جمع آوری گردیده است.

طبقه بندی ریتون ها در مرحله اول بر اساس قدمت تاریخی بوده است. در مرحله دوم در گروه های تاریخی مختلف ریتون ها بر اساس شکل، جنس و ساختار طبقه بندی شدند. در نهایت برای

ریتون چیست؟

به طور کلی ارائه تعریفی مشخص برای ظروفی به نام ریتون کار دشواریست. اگرچه برخی از پژوهشگران تعریف مشخص و روشنی از ظروف معروف به ریتون ارائه داده اند اما در هنگام مطالعه و بررسی انواع این ظروف و نیز طبقه بندی آنها متوجه می‌شویم که تعریف ارائه شده نمی تواند برای تشخیص همه انواع ریتون سودمند باشد.

در لغت نامه آکسفورد در تعریف کلمه ریتون نوشته شده است:

"A form of drinking cup often in the form of animal head and having a hole at the bottom", (oxford,2003)

(نوعی از ظروف آشامیدنی که اغلب به شکل حیوان ساخته شده و روزنه‌ای در انتها دارد).

در دانشنامه ویکی پدیا نیز در شرح و توصیف ظروف معروف به ریتون آمده است: "ریتون ظرفی است برای نگه داری و نوشیدن مایع، اغلب از آن در مراسم خاص مثل جشن‌های پیروزی استفاده می‌شود. استفاده از ریتون‌ها در ایران باستان بسیار مورد توجه بوده است و از آنجا به یونان وارد شده است" (wikipedia,18/april/2009).

در میان باستان شناسان تعاریف فوق کم و بیش پذیرفته شده هستند. ایدت پرادا در کتاب "هنر ایران باستان" در مورد ریتون می‌نویسد: "کلمه یونانی ریتون از مایع روان گرفته شده است. این کلمه در واقع تنها به ظروفی گفته می‌شود که از آن جریان باریک یک مایع بیرون می‌آید.

"گیرشمن" نیز شرح ریتون را کم و بیش مطابق تعریف آکسفورد می‌داند و می‌نویسد: "ریتون‌های واقعی آنهایی هستند که علاوه بر دهانه ظرف سوراخی برای خروج مایع در آنان وجود دارد که در پوزه یاسینه حیوان قرار داده شده است" (گیرشمن، ۱۳۸۷، ۲۳۰-۲۱۹).

تعاریف فوق بر ویژگی خروج تدریجی مایع در ریتون‌ها تاکید دارند. ویژگی مهم دیگر در ظروف معروف به ریتون استفاده از شکل جانوران مختلف در ساخت آنهاست. گروهی از محققین تمامی ظروف جانورسان را ریتون می‌دانند (pope, 1937, 367) و (Vandenberg, 1959, 156).

"پرادا" ظروف جانور سان حسنلو را در زیر عنوان ریتون‌ها طبقه بندی می‌نماید و گیرشمن نیز به همین ترتیب ظروف بدست آمده از زیویه را در زیر انواع ریتون‌ها طبقه بندی می‌نماید. بنابراین طبق نظر کلی محققین ریتون‌ها ظروفی هستند جانورسان که برای نوشیدن مورد استفاده قرار می‌گیرند. روزنه ورود و خروج مایع در ریتون‌ها می‌تواند یکسان و یا متفاوت باشد.

ساختار ریتون‌ها

ریتون‌ها دارای ساختارهای متفاوتی هستند. بر اساس نوع کاربرد می‌توان سه نوع ساختار متفاوت را در ریتون‌ها تشخیص داد:

۱- ریتون‌های مخروطی یا استوانه‌ای شکل:

ساختار ریتون‌های این گروه را می‌توان به دو گروه عمده تقسیم‌بندی نمود. در گروه اول ساختار ریتون تشکیل شده است از مخروطی با سطح مقطع وسیع دایره‌ای شکل که در قسمت نوک مخروط به شکل سر یک حیوان و یا قسمت قدامی بدن یک حیوان منتهی می‌شود. در حقیقت گردن آن به شکل استوانه‌ای در آمده و تبدیل به جام نوشیدنی شده است. میانگین ارتفاع کلی در این ریتون‌ها بین ۲۰ تا ۲۵ سانتیمتر متغییر است. انواع مختلف آن از نقاطی چون کلاردشت، لرستان، سیلک، زیویه و بسطام بدست آمده است و به نوعی بیانگر هنر مردمان ساکن در نقاط مرکزی ایران است (تصویر ۱).

در گروه دوم بخش مخروطی شکل با یک زاویه ۹۰ درجه و یا بسته (کمتر از ۹۰ درجه) به بخش قدامی بدن یک حیوان متصل می‌شود. این زاویه در نزدیک ترین قسمت به انتهای بخش مخروطی یا نوک آن وجود دارد (تصویر ۲).

۲- ریتون‌های شاخی شکل:

این ریتون‌ها تشکیل شده اند از یک بخش بلند و مخروطی که قوس بلندی دارد و یاد آور شاخ حیوانات است. اندازه ریتون‌ها متنوع است اما عمده آنها اندازه‌های بزرگی دارند. قوسی در انتهای شیب شاخ قرار دارد که در برخی از نمونه‌های کوچک دیده نمی‌شود. در حقیقت در نمونه‌هایی که در انتهای شاخ قوس وجود ندارد، شیب شاخ به آرامی به یک پیکره انتهایی متصل می‌شود. در نمونه‌هایی که قوسی در انتهای شیب شاخ قرار دارد این قوس با زاویه‌ای باز (بیش از ۹۰ درجه) به پیکره انتهایی متصل می‌شود. در ریتون‌های اشکانی که در نسا یافت شده اند و نیز سایر ریتون‌های اشکانی که از نقاط مختلف آسیای مرکزی به دست آمده اند این زاویه یا وجود ندارد و یا اینکه زاویه‌ای آرام را تشکیل می‌دهد. اما در نمونه‌های ایرانی، به خصوص نمونه‌های مربوط به دوره هخامنشی این زاویه شکل ملموس تری به خود گرفته است. پیکره انتهایی در تمامی ریتون‌ها از قسمت قدامی بدن یک حیوان طبیعی یا تخیلی و یا نیم تنه انسانی تشکیل می‌شود (تصاویر ۳ و ۴).

ارتفاع آنها بین ۶۰ سانتیمتر در بلند ترین تا ۳۰ سانتیمتر در کوچک ترین نمونه متغییر است. به همین ترتیب قطر دهانه در بزرگ ترین نمونه ۱۷ سانتیمتر و در کوچک ترین نمونه ۱۰-۹ سانتیمتر است. این اندازه‌های متغییر حجم ریتون‌ها را از ۱/۵ لیتر در بزرگترین تا ۰/۵ لیتر در کوچکترین تغییر می‌دهند (MASSON, 1982, 134-147).

تصویر ۱- ریتون های مخروطی یا استوانه ای شکل، مربوط به دوره هخامنشی .
 ماخذ: (کاتالوگ نمایشگاه برگزیده های آثار زرین و سیمین، موزه ملی ایران)

ب

الف

ب

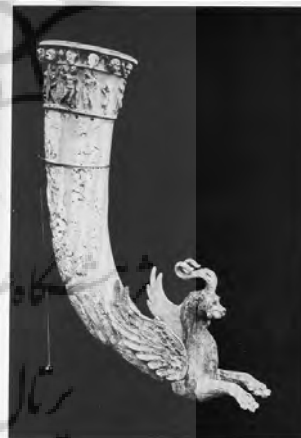
الف

تصویر ۳- ریتون های شاخی شکل که با یک زاویه به پیکره انتهایی متصل می شوند، دوره پارسی، مربوط به آسیای مرکزی.
 ماخذ: (www.scholarsresource.com)

تصویر ۲- ریتون های مخروطی یا استوانه ای که با زاویه ای به پیکره انتهایی متصل می شوند، الف- هخامنشی، ب- ماد.
 ماخذ: (www.kvasimirdimov.com)

ب

الف

تصویر ۴- ریتون های شاخی شکل، اشکانی، الف- بدست آمده از نسا، ب- مربوط به آسیای مرکزی
 ماخذ: (The Parthian Rhytons of Nisa, 1982)

تصویر ۵- چند نمونه ریتون کوزه ای شکل، شمال ایران، حاشیه دریای خزر، هزاره دوم و اول قبل از میلاد.
 ماخذ: (www.asia.si.edu)

در گروه دوم ریتون‌های مخروطی، ریتون با یک زاویه به قسمت قدیمی بدن یک حیوان منتهی می‌شود. حیوانات مورد استفاده در این گروه عبارتند از گاو، بز قوچ، اسب، گریفن، شیر بالدار و یک نمونه منحصر به فرد مرغابی. نیم تنه مورد استفاده ترکیب‌های متفاوتی را نشان می‌دهند که عبارتند از سرو گردن، سر و گردن و شاخ‌ها، سرو گردن و پاهای حیوان که جمع شده و زیر بدن حیوان قرار گرفته است، سر و گردن حیوان با پنجه‌هایی که به سمت جلو کشیده شده‌اند.

این گروه از ریتون‌ها به شدت ویژگی‌های هنر بومی را به نمایش می‌گذارند. این شیوه‌گرایی به سادگی طرح‌ها و بهره‌گیری از الگوهای طبیعی در ساخت، ریتون‌ها را مبدل به نوعی هنر ترکیبی از عناصر آیینی اقوام گوناگون نموده است. مهم‌ترین نمونه‌های بدست آمده این گروه به دوره هخامنشی متعلق هستند و ردپای هنر درباری هخامنشی را به خوبی می‌توان در آنها تشخیص داد. سکون توام با وقار، سرهای خمیده که با قوسی نرم به گردن برافراشته متصل می‌شوند، چشمان درشت و بارز، نمایش خطی جزییات و استفاده از فرم‌های ساده برای نشان دادن ماهیچه و اعضای بدن همگی از ویژگی‌های هنر هخامنشی محسوب می‌شوند (گیرشمن، ۱۳۷۰، ۱۰۵).

از هاشورها و اسپیرال‌های مختلف برای نشان دادن جزییات مو، ریش و یال حیوانات استفاده شده است. در جانوران بال دار شکل بال‌ها به شیوه هخامنشی در سه ردیف منظم به نمایش در آمده است. حیوانات درنده با دهان باز و حالتی خشمگین نشان داده شده‌اند در حالیکه در چهره حیوانات اهلی آرامش کامل ساکن شده است (پرادا، ۱۳۵۷، ۱۰۵). بدنه اصلی جام‌ها تزیین خاصی ندارد. یک حاشیه پهن بر روی لبه جام مشخص شده است. این حاشیه پهن ساده و بدون هرگونه تزیین‌ها گردیده و یا با نقش گل نیلوفر آبی تزیین گردیده است. بر روی تعدادی از ریتون‌ها از شیارهای تزیینی ساده‌ی مقعر به صورت افقی برای تزیین استفاده شده است. جنس اغلب این ریتون‌ها فلزی است و از فلزات آهن، مفرغ، نقره و طلا در ساخت آنها استفاده شده است. چند نمونه ریتون سفالی نیز در میان ریتون‌های فلزی دیده می‌شوند.

۲- ریتون‌های شاخی شکل:

تاکید بر شکل شاخ‌مانند را باید از مشخصات ویژه این گروه از ریتون‌ها محسوب نمود. هنگامی که این ریتون‌ها را با توجه به ارائه بی‌شمار شاخ‌گوزن و گاو در هنر بیابانگردان اوراسیایی بررسی می‌کنیم به وضوح روشن می‌شود که شاخ‌گوزن در مراسم مذهبی اقوام مختلف طی هزاران سال قبل از دوره تاریخی نقش بسیار مهمی داشته است. در هنر هیتی‌ها و نیز بخش شرقی دشت اوراسیایی اهمیت نمادین آن بیش از سایر نقاط بوده است ولی در میان اقوام مختلف ساکن در این مناطق این علامت به طور اخص از مشخصات هنر سکایی است. حتی در میان بیابانگردان

۳- ریتون‌های کوزه‌ای شکل

این ریتون‌ها به شکل حیوانات مختلف ساخته شده‌اند. بخش اصلی ریتون در حقیقت تنه حیوان است که حجیم شده و تغییر شکل یافته است. بر روی پشت حیوان لوله‌ای قرار دارد که روزنه ورود مایع است. روزنه خروج مایع جایی در بخش پیشین ریتون، داخل دهان لوله‌ای شکل حیوان، بر روی

گلوی حیوان و یا قسمت پیشین ریتون بر روی سینه حیوان قرار گرفته است. در این گروه از ریتون‌ها پاهای حیوان می‌تواند به عنوان پایه‌های آن مورد استفاده قرار گیرد. البته تعدادی از انواع ریتون‌های کوزه‌ای فاقد پایه و یا هر نوع سطح اتکا می‌باشند. به نظر می‌رسد این دسته از ریتون‌های فاقد پایه بر روی پایه‌های فلزی نگه‌داری می‌شده‌اند (تصویر ۵).

شکل و تزیینات در ریتون‌ها

در تعریف لغوی ریتون ذکر گردیده که ریتون‌ها ظروفی جانورسان هستند. بنابراین تعریف شکل کلی ریتون‌ها به فرم حیوانات مختلف است ولی نوع ترکیب حیوان با توجه به ساختار ظرف تغییر می‌یابد.

۱- ریتون‌های مخروطی یا استوانه‌ای شکل:

در این گروه از ریتون‌ها همانگونه که پیش‌تر ذکر گردید نوک مخروط به شکل سربک حیوان تبدیل شده است. حیوانات مورد استفاده عبارتند از بز، قوچ، اسب و گوزن.

ساخت و پرداخت جزییات بر روی این سرها کاملاً به شیوه‌های بومی هنر ایران صورت گرفته است. چشم‌ها درشت و برجسته هستند. شاخ‌ها یا به سوی عقب کشیده شده‌اند و یا به شکل یک قوس چرخشی زیبا (اسپیرال) یاد آور شاخ قوچ نر هستند سطح این شاخ‌ها همه جا با هاشورهای منظمی تزیین شده است. تمامی برجستگی‌های صورت حیوان به طور دقیق و منطبق با واقعیت نمایش داده شده‌اند. محل بینی، سوراخ‌های بینی، پوزه حیوان و دهان آن با دقت فراوان مشخص شده است. گوش‌ها برجسته‌اند و حتی جزییاتی همچون یال، موی بزها و افسار اسب‌ها نیز بوسیله هاشورهای متنوع یا حلقه‌های کوچک و ظریف به نمایش در آمده‌اند. سکون و وقار حاکم بر هنر ایران به خوبی در کلیت سر و صورت حفظ شده است. هیچ‌گونه نمایشی از حالت‌های خشم و هیجان و یا درنده‌گی را نمی‌توان در چهره‌ها مشاهده نمود.

بدنه اصلی و یا همان بخش مخروطی شکل فاقد تزیین خاصی است. استفاده از شیارهای موازی و مقعر را می‌توان تنها نمونه تزیین مورد استفاده بر روی برخی از بدنه‌ها دانست. علاوه بر این در تعدادی از ریتون‌های مربوط به دوره هخامنشی، روی لبه دهانه از نقش گل نیلوفر آبی برای تزیین استفاده شده است.

پراکنده و اقوام کوچک و نامشخص نیز غالباً شاخ گوزن مقدس را وسیله ای برای ابراز عشق ذاتی هنری خود کرده اند (بهزادی، ۱۳۷۳، ۱۶۳-۱۶۰). در تمامی این ریتون ها بخش های متفاوتی را می توان مشاهده نمود. یکی از مهم ترین قسمت ها در ریتون ها پیکره انتهایی در ریتون است.

پیکره انتهایی عموماً به شکل قسمت قدامی بدن یک حیوان ساخته شده است.

انواع مختلف حیوانات طبیعی از جمله بز شاخدار یا بدون شاخ، قوچ، اسب، فیل، شیر، گربه وحشی، گوزن نر، حیوانات تخیلی مانند اسب بالدار، شیر بالدار، گریفین، فیل بالدار، انسان-اسب و در نهایت تعدادی پیکره انسانی مونث و مذکر به عنوان پیکره انتهایی در ریتون ها استفاده شده اند.

پیکره های انتهایی در ریتون های شاخی شکل تحت تاثیر سبک غالب در ساخت ریتون تغییر ماهیت یافته اند. به طور مثال در ریتون های شاخی شکل که در داخل ایران تولید شده اند به طور عمده از حیوانات اهلی و یا بومی مثل بز، قوچ، اسب و یا شیر و گربه وحشی استفاده شده است. استفاده از حیوانات دیگر مانند فیل بالدار یا بدون بال چندان عجیب نیست. بر اساس گزارش های اسکندر ارتش هخامنشی از فیل استفاده می کرده است و گزارشات متعددی از انتقال این فیل ها به ارتش سلوکیه وجود دارد (Polybius, 2002, 34). همچنین وجود تصویر فیل بر روی سکه هایی که "مقدس" خوانده می شدند و در واقع سکه هایی بودند مربوط به مراسم خاص و وقایع مهم به خوبی بیانگر اهمیت این نقشمایه در هنر پارتی است (Demorgan, 1929, 143).

حیوانات تخیلی را می توان هم بر ریتون های ایرانی و هم بر روی ریتون هایی مشاهده نمود که خارج از ایران و در نسا یافت شده اند. گریفین یا شیردال موجودی است ترکیبی با سر و بدن شیر و بال های عقاب، در ریتون های اشکانی دو شاخ s شکل روی سر دارد، سطح شاخ ها یا ساده است و یا با تزیینات اسپیرال شکل پوشیده شده است. دهان باز است و زبان و دندان ها دیده می شوند. گوش ها به سمت جلو کشیده شده اند. استفاده از ترکیب دو حیوان گوستخوار را می توان از قرن سوم قبل از میلاد در شرق مشاهده نمود (Herzfeld, 1976, 257). با این حال گریفین با بدن شیر، بال ها و شاخ ها در هنر هخامنشی از قرن ششم قبل از میلاد دیده شده است. در نقش برجسته های تخت جمشید صحنه های جنگ شاه با حیوانات مختلف دیده می شود. در یک مورد موجودی تخیلی را نشان می دهد که بسیار شبیه به گریفین های به کار رفته در ریتون های نسا است. این موجود ترکیب شده از بدن شیر، سر و بال های عقاب، پاهای عقاب، دم عقرب و یک شاخ منحنی بر روی پیشانی دارد (Herzfeld, 1976, 257).

در ریتون های نسا در چند مورد می بینیم که از پیکره انسان - اسب (سنتورها) در انتهای ریتون استفاده شده است. سنتورها در اساطیر یونانی موجوداتی هستند با دستان و بالاتنه انسان و پاها و پایین تنه اسب که در کوه های تسالی^۱ می زیستند. عموماً

وحشی بودند ولی برخی شان نیز به انسان کمک می کردند. داستان نبرد آنها با لاپیت ها و ربایش زنان آنان بسیار معروف است (پاکباز، ۱۳۷۸، ۹۸۶).

استفاده از پیکره های انسانی نیز در دوره اشکانی متداول بوده است. این امر را بایستی به اختلاط فرهنگی و هنری پارتیان با هنر و فرهنگ هلنی مرتبط دانست. بویژه آنکه این قبیل ریتون ها نیز از مراکز هم چون نسا بدست آمده اند. در چند نمونه از ریتون های نسا پیکره انتهایی الهه ای مونث را نشان می دهد که پوشیده و یا نیمه برهنه با وقار کامل ایستاده است. به طور حتم نمایش زنان برهنه در هنر ایران سابقه چندانی ندارد، در حالیکه هنر هلنی آکنده از پیکره های مونث و برهنه است.

اما در مورد پیکره الهه مونث در ریتون های نسا نظرات متعددی وجود دارد. نزدیک ترین تصور به موجودیت واقعی این الهه مونث بالدار می تواند "نیکه" (Nike) و "تیخه" (Tyche) است (MASSON, 1982, 133-4).

یکی دیگر از اشکال بسیار مور توجه بعنوان پیکره انتهای نیم تنه گوزن است. استفاده از نیم تنه گوزن را می توان در ریتون هایی مشاهده نمود که از نقاط مختلف آسیای مرکزی بدست آمده اند. زندگی اقوام ساکن در آسیای مرکزی وابسته به چارپایانی بود که تکیه گاه اقتصادی آنها به شمار می رفت؛ و به همین سبب اشیای خود را با تصاویر چارپایان و جانوران می آراستند و چون دارای قریحه زیبایی شناسی بودند تمایل به مشاهده حیواناتی داشتند که در پیرامون آنها می زیستند.

"گوزن از آغاز در میان طوایف سیبری مورد پرستش واقع می شد و تا زمان سکاها بخش اعظم اهمیت مذهبی کردن خود را از دست داده بود ولی احتمال می رود که اعتقاد مربوط به انتقال روح متوفی به جهان دیگر توسط گوزن هنوز به طور کامل در اوراسیا در سراسر هزاره اول متداول بوده است" (بهزادی، ۱۳۷۳، ۱۵۷).

استفاده از شکل گوزن در وضعیت نشسته در حالتی که ساق های او زیر بدنش جمع شده و کف سم هایش به خوبی پیداست نشان از چابکی حرکات طبیعی دارد. اینگونه نشان دادن حرکت ها و حالت ها در هنر اقوام ساکن در آسیای مرکزی از ویژگی های برجسته و متمایز به شمار می رود.

به جز پیکره انتهایی انواع تزیینات به کار رفته بر روی ریتون های شاخی شکل نیز تنوع فراوان و چشمگیری را به نمایش می گذارند. در ریتون های اشکانی و نمونه های بدست آمده از نسا همچنان می توان تاثیر هنر هلنی را به خوبی مشاهده نمود. گروه دوازده گانه خدایان المپی را بایستی مهم ترین تزیین به کار رفته بر روی ریتون های اشکانی نسا دانست. در باور یونانیان باستان خدایان مستقر بر قله المپ، در مرز میان مقدونیه و ساحل دریای اژه بودند. این خدایان دوازده گانه به ترتیب اهمیت عبارتند از: زئوس، پوسئیدون، هفایستوس، هرمس، آرس، آپولون، هرا، آتنا، آرتیمس، هستیا، آفرودیت، دمتر. بازی های قهرمانی المپیک

بدنه ریتون‌های شاخی شکل بدست آمده از نقاط مختلف آسیای مرکزی از حیث تزیینات متنوع تر هستند. پیچک‌های در هم تابیده، برگ درخت مو و یا سایر اشکال گیاهی پر تحرک و پر پیچ و تاب، بدنه اینگونه ریتون‌ها را مزین ساخته اند. به طور کلی ریتون‌هایی که تحت تاثیر هنر اقوام ساکن در آسیای مرکزی شکل گرفته اند چه در پیکره انتهایی و چه در تزیینات بدنه از سرزندگی و تحرک چشمگیری برخوردار هستند. پارت‌های آسیای مرکزی، بعضی از جنبه‌های محلی یعنی جنبه‌های آسیای مرکزی را مانند نشان دادن حرکت در هنر اقتباس کردند. شاید آنها زیبایی حرکت را در میان بیابانگردان سکایی مشاهده کردند و به کار گرفتند" (بهزادی، ۱۳۷۳، ۵۰).

۳- ریتون‌های کوزه‌ای شکل:

شکل و تزیینات این گروه از ریتون‌ها بسیار ساده است. این گروه از ریتون‌ها اغلب از جنس سفال ساخته شده اند. در ساخت شکل حیوانات دقت زیادی به کار گرفته نشده است و همین امر تشخیص نوع حیوان را در اغلب موارد با مشکل مواجه می‌سازد. حیوانات استفاده شده عبارتند از گاو، بز، اسب، مورچه خوار و پرنده. حالت‌های خاصی از شادی و فرح بخشی در ساخت سر حیوانات لحاظ شده است که نوعی طنز فانتزی را در ذهن تداعی می‌نماید تزیین استفاده شده بر روی بدنه این ریتون‌ها تشکیل شده است از نقاشی‌های ساده و ابتدایی با نقوش هندسی محدود نظیر هاشور، ضربدر، مثلث و خطوط عمودی و افقی.

به افتخار اینان برگزار می‌شد" (پاکباز، ۱۳۷۸، ۹۸۱).

اغلب این خدایان را می‌توان به راحتی تشخیص داد چرا که بوسیله یک ویژگی ظاهری برجسته متمایز شده اند. ترتیب قرارگیری آنها در کنار هم نیز به صورتی است که می‌توان ارتباط‌های آنها را با یکدیگر تشخیص داد. به طور مثال زئوس میان برادرش پوسیدون و همسرش هرا قرار گرفته است. با این حال تصاویر این خدایان بر روی ریتون‌ها با ویژگی‌های هنر محلی - شرقی نمایش داده شده اند. مهم ترین این ویژگی‌ها عبارتند از: به کارگیری صورت‌های یکسان و شبیه به هم، اندام‌های یک‌اندازه و هماهنگ، لباس‌های شرقی، صورت‌های گرد با چشمان گشوده و ابروهای بهم پیوسته، چانه‌های گرد و برجسته، بینی کشیده و دهان کوچک و نیز استفاده از زیورآلات برای تزیین پیکره‌های مونث. بر روی لبه افریز این ریتون‌ها ردیفی از سردیس‌ها را برای تزیین به کار گرفته اند. استفاده از سردیس در هنر اشکانی امری جدید محسوب می‌شود و نمونه‌های آن را می‌توان در کاخ هترا بر روی دیوارها مشاهده نمود.

در تعدادی از ریتون‌های نسا بر روی بدنه تزیینات گیاهی مانند شکل درخت مو، خوشه انگور، پیچک‌ها و برگ کنگر استفاده شده است.

ریتون‌های شاخی شکل ایرانی بدنه ساده‌ای دارند. معمولاً سطح بدنه صیقلی بوده بدون هرگونه تزیین خاصی رها شده است. در هرکجا که میل به تزیین دیده شده، بدنه را تنها با شیارهای مقعر عمودی یا افقی مزین ساخته اند.

نتیجه

خزر، بیشتر در خاک شوروی سابق، ریتون‌ها نمایانگر هنر اقوام کوچ نشین این مناطق هستند. پیکره انتهایی در این ریتون‌ها سرزنده و پرتحرک است و این انرژی حتی در تزیینات گیاهی روی بدنه اصلی ریتون هم به چشم می‌خورد.

اما ریتون‌هایی که از نقاط دورتر همچون نسا و دوراوپوس بدست آمده اند نوعی تاثیر هنر هلنی را چه در پیکره‌های انتهایی (با به کارگیری نیم تنه‌های انسانی برهنه یا موجودات تخیلی غربی مثل انسان- اسب) و چه در تزیینات روی بدنه اصلی ریتون نشان می‌دهند. در این گروه بدنه اصلی با شاخصه‌های هنر هلنی مثل پیکره خدایان المپی، سردیس‌های تزیینی یا حتی نقش یونانی برگ مو و تاک تزیین شده اند.

بررسی و مطالعه ریتون‌ها نشان می‌دهد که ریتون‌های ایرانی با توجه به محل ساخت دارای ویژگی‌های ظاهری متفاوتی هستند. گروهی از ریتون‌ها که از نقاط داخلی ایران بدست آمده اند، اغلب به شکل مخروطی یا استوانه‌ای شکل ساخته شده اند و ابعاد بزرگی ندارند. همواره زاویه‌ای میان پیکره انتهایی و جام مخروطی یا استوانه‌ای ریتون وجود دارد. پیکره‌های انتهایی در ایران به شکل حیوانات بومی و محلی بوده مولفه‌های هنری ایران همچون سکون و آرامش را به نمایش می‌گذارند.

ریتون‌هایی که از نقاط شمالی ایران و مجاور دریای خزر بدست آمده اند ساده و خمره‌ای شکل هستند، فاقد تزیینات خاص بوده و فرمی دارند. امادر خارج از مرزهای ایران و نقاط حاشیه‌ای دریای

پی‌نوشت‌ها:

۱ مشرق جبال پند جلگه حاصل خیز و وسیع و زیبایی تسالی قرار گرفته است؛ رودخانه پنه در این سرزمین جاری است که کوه‌های المپ و اوسا و پلیون را قطع کرده به دریا می‌ریزد، این رودخانه در مسیر خود دره عظیم و هولناکی را به وجود آورده که از لحاظ دفاعی اهمیت خاصی دارد و مانند تنگه کرنه و ترموپیل در طول تاریخ نقش مهمی به عهده داشته است (بهمنش، ۱۳۷۱، ۵).

فهرست منابع:

بهبزادی، رقیه (۱۳۷۳)، قوم‌های کهن در آسیای مرکزی و فلات ایران، موسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، تهران.
 بهمنش، احمد (۱۳۷۱)، تاریخ یونان قدیم، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، تهران.
 پاکباز، رویین (۱۳۷۸)، دایره‌المعارف هنر (نقاشی، پیکره‌سازی و هنر گرافیک)، فرهنگ معاصر، تهران.
 پرادا، ایدت (۱۳۵۷)، هنر ایران باستان (تمدن‌های پیش از اسلام)، دانشگاه تهران، تهران.
 گیرشمن، رمان (۱۳۷۰)، هنر ایران در دوران ماد و هخامنشی، مترجم عیسی بهنام، وزارت فرهنگ و آموزش عالی، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
 گیرشمن، رمان (۱۳۷۸)، ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، ثالث، تهران.

De Morgan , J. (1923-1926) ,*Manual de numismatique Oriental*, Paris, France.

Herzfeld , Ernest (1976) , *Iran in the ancient East*, Paris, France.

Masson,M.E.(1951) , *The North-East limits of Parthian state*, KSIMK, XXXVIII.

Masson,M.E.(1982) , *The Parthian Rythons of Nisa*, Casa Editrice Le Lettre Licosa Commissionaria Sansoni.

Polybius(2002) , *Universal History*, book XI , Cambridge University Press.

Pope, Arthur Upham ,(1977) , *Survey of Persian art: from prehistoric times to the present*, ySoroush Press, Tehran.

Simpson(A.X.S.C),*The Oxford English Dictionary XIII* ,second edition, London.

Vandenberghé, Louis(1959) , *Archeologie de l'Iran ancient*, Brill Academic Publishers,france.

www.burtelby.com/61/roots/IE493.HTML viewed at 18/April/2009.

www.en.wikipedia/wikii/rhyton viewed at 18/April/2009

